

Оксана Кузьмич,
доцент кафедри української мови Рівненського
державного гуманітарного університету,
м. Рівне

ОСОБЛИВОСТІ СИНТАКСИСУ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (на прикладі складного речення)

У центрі уваги шевченкознавців традиційно перебували питання художнього синтаксису поетичної мови Шевченка, оскільки, за афористичним висловлюванням А. Загнітка, «синтаксис становить душу поетичного мовлення Тараса Шевченка» [1, с. 59].

«Заслуга Т. Г. Шевченка перед українською культурою полягала насамперед у тому, що він надав літературній мові внутрішньої естетичної впорядкованості» [3, с. 245].

Дослідження синтаксичної неповторності Т.Шевченка проводилися або в іманентно-авторській художньо-мовній системі [5]. (immanentis у перекладі з латинської означає «внутрішньо притаманний предметам або явищам, той, що впливає з їхньої природи») [4, 18], або в історико-мовознавчому плані.

Кінець ХХ-поч. ХХІ ст. відзначився увагою мовознавців до питань поезики Кобзаря на рівні синтаксису словосполучень, різних типів простого речення та його компонентів, складнопідрядних речень, стилістично маркованих синтаксичних структур, пунктуації в простому неускладненому реченні тощо [5].

Останнім часом, особливо в період ушанування 200-літнього ювілею Т.Шевченка, активізувалися дослідження з вивчення синтаксису в шкільному курсі української мови на матеріалі творів поета [7]. Це сприяє не лише поглибленню знань про один із найголовніших розділів мовознавства, а й підвищенню загального інтелектуального рівня особистості, формуванню кращих якостей людини-громадянина.

Побіжне ознайомлення зі структурою поетичної строфи Т.Шевченка [4] засвідчило багатство синтаксичних форм, розгалужену синонімічність, стильову маркованість, водночас простоту й зрозумілість.

Особливо виразним є поетичний синтаксис Шевченка на рівні **складного речення**. Попри помітне домінування складних речень над простими, аналізована поезія легко читається і запам'ятовується.

Прикметною рисою поезики складного речення є характерна для народної мови перевага складносурядних, меншою мірою — складнопідрядних (з'ясувальних та означальних) речень: *І на оновленій землі Врага не буде супостата, А буде син, і буде мати, І будуть люде на землі («І Архімед, і Галілей...»); Господь любить свої*

люде, Любить, не оставить, Дожидає, **поки** правда Перед ними стане («Давидові псалми»); Високі ті могили, Де лягло спочити Козацьке біле тіло, В китайку повите («Іван Підкова»).

Вагоме місце серед досліджуваних посідають **приєднувальні конструкції**, найчастіше зі сполучниками **та, а**, у яких компонент, що приєднується, попередньо не планується «базовим реченням» ні формою, ні змістом; передавана ним інформація ніби виникає в останній момент і служить додатковою заувагою до висловленого раніше: *Розпитали, порадились, та й за старостами пішов Марко* («Наймичка»); *Кохалася мати сином, Як квіткою в гаї, Кохалася... А тим часом Батько умирає* («Сова»).

Близькою до приєднання є така ознака Шевченкового синтаксису, як **парцеляція** — членування єдиної синтаксичної одиниці на окремі фрагменти («від крапки до крапки»), що формально й пунктуаційно співвідносні з простими реченнями. Парцельовані конструкції є експресивними прийомами відтворення живомовних структур і засобами актуалізації повідомлюваного (компонент, що парцелює, завжди перебуває в позиції реми): *Розкажи, як за горою Сонечко сідає, Як у Дніпра веселочка Воду позичає. Як широка сокорина Віти розпустила... А над самою водою Верба похилилась; Аж по воді розіслала зелені віти, А на вітах гоїдаються нехрещені діти. Як у полі на могилі Вовкулак ночує, А сич в лісі та на стрісі Недолю віщує. Як сонтрава при долині Вночі розцвітає...*(«Княжна»).

Конструкції з **різними видами підрядності** засвідчують домінування у віршах однорідної супідрядності та послідовної підрядності, що загалом суголосне монографічним дослідженням цих конструкцій: *Холоне серце, як згадаю, Що не в Україні поховують, Що не в Україні буду жить, Людей і Господа любить* («Н. Костомарову»); *Коли ж яке поквартиться, То нищечком, брате, Нехай собі у куточку І віршує й плаче Тихесенько, щоб Бог не чув, Щоб і ти не бачив* («А.О.Козачковському»).

У наявних прикладах **періоду** – синтаксичної одиниці вищого порядку – спостерігаємо відсутність чіткого поділу на засновок і висновок, неусталеність пунктуації між ними, однотипність моделі (переважно трапляється обрاملений період): *Мені однаково, чи буду Я жить в Україні, чи ні, Чи хто згадає, чи забуде Мене в снігу на чужині – Однаковісінько мені* («В казематі»).

Фіксуємо також наявність конструкцій **«старовинного ладу»**, які становлять особливий інтерес для істориків мови: *Вона все ходить, з уст ні пари. Широкий Дніпр не гомонить: Розбивши вітер чорні хмари, Ліг біля моря одпочить* («Причинна»).

Одним із засобів поетичного синтаксису, за допомогою якого увиразнюється й структурно сконцентровується думка, є **асиндетон** (із гр. «незв'язане», «безсполучниковість»). Безсполучникові форми, за

висловом С.Смеречинського, «проймають» українську мову наскрізь і є однією з показових ознак художньої манери Т.Шевченка [2].

Безсполучниковість в аналізованих поезіях виявляється у формі елементарних (двокомпонентних) і неелементарних (багатокомпонентних) конструкцій. Попри відсутність у них сполучника як формального показника синтаксичного зв'язку, а часто – й семантико-синтаксичних відношень, однак з урахуванням лексичного наповнення компонентів, видо-часових і способових форм дієслів-присудків, порядку предикативних частин, лексичних актуалізаторів, анафоричних елементів, інтонації тощо маємо змогу виокремити такі найпоширеніші асидентичні моделі, які абсолютно збігаються зі структурно-семантичними типами сучасної української літературної мови:

зіставно-протиставні: *Багатого губатого Дівчина шанує, Надо мною, сиротою, Сміється, кепкує («Думка» /Тяжко-важко в світі жити.../);*

часові: *Уже осінь, незабаром Зима залютує («Москалева криниця»);*

пояснювальні: *А на друге літо Москаля вже неживого Найшли в балці діти Коло самої криниці – Вийшов подивиться Останній раз, сіромаха, На свою криницю («Москалева криниця»);*

наслідкові: *Як вирветься сокира з рук – Пішла по лісу косовиця («У Бога за дверми лежала сокира...»);*

Заграй мені, дуднику, На дуду, Нехай своє лишенько Забуду («Утоптала стежечку...»);

причинні: *Згадай же хто-небудь її на сім світі – Безславному тяжко сей світ покидать («Гайдамаки»);*

допустові: *Маю серце широкее – ні з ким поділити! («Заросли шляхи тернами...»)* тощо.

Безсполучникові багатокомпонентні конструкції (**поліасиндетон**) часто маркують не лише поезії розмовно-оповідного характеру, а й описові тексти: *Защобетав жайворонок, Угору летючи; Закувала зозуленька, На дубу сидячи; Защобетав соловейко – Пішла луна гаєм; Червоніє за горою; Плугатир співає («Причинна»); Тихесенько вітер віє, Степи, лани мріють, Меж ярами над ставами Верби зеленіють («Сон» (У всякого своя доля)).*

Предметом подальших спостережень над синтаксисом творів Т.Шевченка можуть стати: наявність значної кількості формально повних, а семантично неповних компонентів, що прирівнюються до простих речень; залежність будови конструкції від ідейно-тематичного наповнення тексту; інтонаційний малюнок строфи; малослівність компонентів складного багатокомпонентного речення, що диктується особливостями строфи, віршового розміру; своєрідне перенесення синтагми з рядка в рядок і т.ін.

Насамкінець пропонуємо систему вправ і тестові завдання, створені на основі мовного матеріалу видатного письменника. Ними можуть скористатися як учителі загальноосвітніх шкіл, так і викладачі філологічних факультетів вишів.

Вправа 1

1. Визначити тип семантико-синтаксичних відношень між компонентами.
2. Пояснити розділові знаки на межі компонентів.

Варіант 1

Поклала мати коло хати Маленьких діточок своїх, Сама заснула коло їх (« В казематі / VII Н.Костомарову/).

Варіант 2

А на друге літо Москаля вже неживого Найшли в балці діти Коло самої криниці – Вийшов подивиться Останній раз, сіромаха, На свою криницю («Москалева криниця»).

Варіант 3

Уже осінь, незабаром Зима залютує («Москалева криниця»).

Варіант 4

А що то за люде Були тії запорожці – Не було й не буде Таких людей («Москалева криниця»).

Варіант 5

Не йди, кажуть, з цієї хати Не пускають погуляти («Та не дай, Господи, нікому...»).

Варіант 6

Як вирветься сокира з рук – Пішла по лісу косовиця («У Бога за дверми лежала сокира...»).

Варіант 7

Заграй мені, дуднику, На дуду, Нехай своє лишенько Забуду («Утоптала стежечку...»).

Варіант 8

Завтра рано Заревуть дзвіниці В Україні; завтра рано До церкви молитись Підуть люде... («Не додому вночі йдучи...»).

Варіант 9

Раз укриє тебе рясно Зеленим покровом – Аж сам собі дивується На свою діброву... («Ой діброво – темний гаю!...»).

Варіант 10

Все на світі – не нам, Все богам тим – царям! («Тим неситим очам...»).

Варіант 11

Обізвався Наливайко – Немає кравчини! («Тарасова ніч»).

Варіант 12

Прийшли вісти недобрії – В похід затрубили («Катерина»).

Варіант 13

Нехай душі козацькїї В Україні витають – Там широко, там весело Од краю до краю... («Думи мої, думи мої...»).

Варіант 14

Згадай же хто-небудь її на сім світі – Безславному тяжко сей світ покидать («Гайдамаки»).

Варіант 15

Мандрували гайдамаки Лісами, ярами, А за ними і Галайда З дрібними сльозами («Гайдамаки»).

Вправа 2

1. Виконати повний синтаксичний розбір складного речення.
2. Пояснити розділові знаки на межі компонентів.

Варіант 1

Вдова осталась не сама, А з сином-парубком; жєнити Його збиралась восени («Москалева криниця»).

Варіант 2

Ні, не буду чужі воли Пасти, заганяти; Не буду я в чужій хаті Тещу поважати («Нащо мені женитися?...»).

Варіант 3

У балці стало щось кричать, Побігли хлопці рятовать («Якби тобі довелось...»).

Варіант 4

Заросли шляхи тернами На тую країну, Мабуть, я її навіки, Навіки покинув («Заросли шляхи тернами...»).

Варіант 5

Маю серце широкєє – Ні з ким поділити! («Заросли шляхи тернами...»).

Варіант 6

На чужині не ті люде – Тяжко з ними жити! («Думка» /Тече вода в синє море.../).

Варіант 7

Сидить козак на тім боці – Грає синє море («Думка» /Тече вода в синє море.../).

Варіант 8

Плаче козак – шляхи биті Заросли тернами («Думка» /Тече вода в синє море.../).

Варіант 9

Багатого губатого Дівчина шанує, Надо мною, сиротою, Сміється, кєпкує («Думка» /Тяжко-важко в світі жити.../).

Варіант 10

Зійшло сонце – ляшки-панки Покотом лежали («Тарасова ніч»).

Вправа 3

1. Визначити тип семантико-синтаксичних відношень між компонентами.
2. Подати загальну характеристику конструкцій.
3. Пояснити розділові знаки на межі компонентів.

Варіант 1

Минають літа; люде гинуть, Лютує голод в Україні, Лютує в княжому селі («Княжна»).

Варіант 2

У школі мучилось, росло, У школі й сивіть довелось, У школі дурня й поховають («А. О. Козачковському»).

Варіант 3

Немає слов, немає сльоз, Немає нічого («Лічу в неволі дні і ночі...»).

Варіант 4

Не китайкою покрились Козацькі очі, Не вимили біле личко Слізеньки дівочі: Орел вийняв карі очі На чужому полі, Біле тіло вовки з'їли – Така його доля («Причинна»).

Варіант 5

Защербетав жайворонок, Угору летючи; Закувала зозуленька, На дубу сидячи; Защербетав соловейко – Пішла луна гаєм; Червоніє за горою; Плугатир співає («Причинна»).

Варіант 6

Збиралися подруженьки, Слізеньки втирають; Зібралися товариші Та ями копають; Прийшли попи з корогвами, Задзвонили дзвони («Причинна»).

Варіант 7

Тяжко-важко в світі жити Сироті без роду, Нема куди прихилиться – Хоч з гори та в воду («Думка» /Тяжко-важко в світі жити.../).

Варіант 8

Засміються злії люде Малій сиротині; Вилле сльози на могилу – Серденько спочине («Катерина»).

Варіант 9

Чумак іде, подивиться Та й голову схилить, Чабан вранці з сопілкою Сяде на могилі, Подивиться – серце ние: Кругом ні билини («Тополя»).

Варіант 10

Було колись – В Україні ревіли гармати; Було колись – запорожці Вміли панувати («Іван Підкова»).

Варіант 11

Та й нікому: осталися Діти та собаки – Жінки навіть з рогачами Пішли в гайдамаки («Гайдамаки»).

Варіант 12

Шелестить Пожовкле листя по діброві; Гуляють хмари; сонце спить; Нігде не чуть людської мови; Тільки звір виє по селу, Гризучи трупи («Гайдамаки»).

Варіант 13

Пішов Гонта, похилившись; Іде, спотикнеться, Пожар світить; Гонта гляне, Гляне – усміхнеться («Гайдамаки»).

Варіант 14

Пливе човен, води повен, Ніхто на спиняє, Кому спинить – рибалоньки На світі немає («Вітер з гаєм розмовляє...»).

Варіант 15

І не встануть з праведними Злії з домовини, Діла добрих оновляться, Діла злих загинуть («Давидові псалми»).

Тестові завдання

1. Указати, котра з наведених конструкцій не належить до перехідних між елементарним і неелементарним складним реченням:

- а) Хліби зійшли, Радіють люде, бога просять...(«Княжна»);
- б) Став на самій могилі, На Дніпро позирав, Тяжко плакав, ридав, Сині хвилі голосили («В казематі»);
- в) А Максимові кривому Нічого не вадить; Шкандибає на милиці І гадки не має («Москалева криниця»);
- г) Отож і вивчився я, виріс, Прошу собі волі, – Не дає («Варнак»);
- д) Ой гляну я, подивлюся На той степ, на поле; Чи не дасть Бог милосердий Хоч на старість волі («Ой гляну я, подивлюся...»).

2. Указати, у якій із наведених конструкцій компоненти відрізняються за ознакою ускладненість/неускладненість:

- а) Вранці-рано на калині Пташка щебетала, Під калиною дівчина Спала, не вставала («В казематі»);
- б) Вставало сонце з-за могили, Раділи люде, встаючи («В казематі»);
- в) Чорніє поле, і гай, і гори, На синє небо виходить зоря («N. N.» / Сонце заходить, гори чорніють.../);
- г) Навгороді коло тину Сохне на тичині Хміль зелений, не виходить Дівчина з хатини («Навгороді коло броду...»);
- д) Знову закипіло Синє море; вздовж байдака Знову походжає Пан отаман та на хвилю Мовчки поглядає («Іван Підкова»).

3. Указати, у котрій із конструкцій порушене темо-рематичне членування (з урахуванням зовнішнього рівня членування):

- а) Горе тобі, стара мати, Нема твого сина, На улиці валяється / Убита дитина («У Вільні, городі преславнім...»);
- б) Ми не лукавили з тобою, Ми просто йшли; / у нас нема Зерна неправди за собою («Доля»);
- в) Не вернуться запорожці, / Не встануть гетьмани, / Не покриють Україну Червоні жупани! («До Основ'яненка»);
- г) Було колись / – в Україні Лихо танцювало, Журба в шинку мед-горілку Поставцем кружала («Іван Підкова»);
- д) Дивлюся, / аж світає, Край неба палає, Соловейко в темнім гаї Сонце зустрічає («Сон» / У всякого своя доля.../).

4. Вибрати з-поміж наведених конструкцію з неоднорідними частинами:

- а) Кінь утомлений, копита Розкуті, розбиті, Сіделечко мережане Зопсугте, некрите (Подражаніє сербському);
- б) Виростають нехрещені Козацькі діти, Кохаються невінчані, Без попа ховають, Запродана жидам віра, В церкву не пускають! («Тарасова ніч»);

в) Сонце гріє, вітер віє З поля на долину, Над водою гне з вербою Червону калину, На калині одиноке Гніздечко гойдає («На вічну пам'ять Котляревському»);

г) Кричать сови, спить діброва, Зіроньки сіяють, Понад шляхом, щирцею, Ховрашки гуляють («Катерина»);

д) Заспіваю – розвернулася Висока могила, Аж до моря запорожці Степ широкий вкрили («Гайдамаки»).

5. Вибрати з-поміж наведених конструкцію з однорідними частинами:

а) Задзвонили в усі дзвони, Гармата гримала, У дві лави задніпрянці З москалями стали Аж на мило – меж лавами Понесли клейноди... («Заступила чорна хмара...»);

б) Дивлюся на море широке, глибоке, Поплив би на той бік – човна не дають («На вічну пам'ять Котляревському»);

в) Пановали, добували І славу, і волю; Минулося – осталися Могили на полі («Іван Підкова»);

г) Походжає вздовж байдака, Гасне люлька в роті; Поглядає сюди-туди – Де-то бути роботі? («Іван Підкова»);

д) Тихесенько вітер віє, Степи, лани мріють, Меж ярами над ставами Верби зеленіють («Сон» / У всякого своя доля.../).

Використана література:

1. Загнітко А. Семантична незглибимість поетичного синтаксису Тараса Шевченка / А. Загнітко // Другі Шевченківські читання, присвячені 150-річчю «Заповіту» і 155-річчю «Кобзаря» : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (22-23 травня 1995 р.). — Переяслав-Хмельницький, 1995. – С. 59
2. Костич Л. Безсполучниковість як засіб вираження експресії у творах Т.Шевченка / Л.Костич // Шевченкознавчі студії. Зб. наук. праць. Вип. 12. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. – С. 250-255
3. Русанівський В. Т. Шевченко — реформатор української літературної мови / В. Русанівський / Русанівський В. Історія української літературної мови : підруч. — К., 2001. – 392 с.
4. Словник української мови : в 11 томах. – Том 4. – 1973. – С. 18
5. Слухай Н. Поетичний синтаксис Шевченка / Н. Слухай // Дивослово. – №10 (679). – 2013. – С. 46-52
6. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: Є.П.Кирилюк (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – Т. 1. – 528 с.; Т. 2. – 592 с.
7. Шевцова Лариса. Формування синтаксичних умінь та навичок (на основі творів Т.Г.Шевченка) / Лариса Шевцова // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем, 2010. – № 21. – С. 323-332